

και κυρίως η περίοδος της «λευκής τρομοκρατίας»⁶ ενίσχυσαν τη φυγή από τη χώρα. Η επιστροφή στην Ελλάδα όσων Σλαβομακεδόνων είχαν διαφύγει (κυρίως στη Γιουγκοσλαβία) δεν ευνοήθηκε ιδιαίτερα.⁷

Το ίδιο χρονικό διάστημα, 1945-1946, η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) εφάρμοσε τελικά, παρότι τις καταδίκασε, τις απόψεις του Άρη Βελουχιώτη για «αξιο-

επίσημα στις 2 Ιανουαρίου). Στις 11 Ιανουαρίου, έπειτα από συμφωνία του ΕΑΜ με τον Άγγλο στρατηγό Ρόναλντ Σκόμπι, οι μάχες σταμάτησαν. Τελικά υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) μεταξύ του ΕΑΜ και της κυβέρνησης Πλαστήρα.

6. Η περίοδος της «λευκής τρομοκρατίας», δηλαδή η περίοδος από τη Συμφωνία της Βάρκιζας έως τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, θεωρήθηκε προεξοφτούχο στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Η Συμφωνία της Βάρκιζας προέβλεπε τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή το γρηγορότερο εκλογών και δημοψηφίσματος που θα έκρινε την τύχη της μοναρχίας. Προέβλεπε ακόμη τη διάλυση των ανταρτικών οργανώσεων και την παράδοση των όπλων του ΕΛΑΣ μέσα σε δύο εβδομάδες. Η Συμφωνία έδινε αμνηστία στους μαχητές του ΕΛΑΣ, η οποία όμως δεν αφορούσε ποινικά αδικήματα που διαπράχθηκαν την περίοδο των Δεκεμβριανών. Η παράλειψη αυτή αποδείχθηκε μοιραία (και για την ομαλή πορεία των πολιτικών εξελίξεων) γιατί, ενώ η ηγεσία του ΕΑΜ κινούνταν ελεύθερα, ένα πλήθος από κατώτερα στελέχη ή απλά μέλη καταδιώχθηκε για ποινικά αδικήματα. Κατά των πολιτικών οργανώσεων της Αριστεράς (ένοπλη οργάνωση έπαψε να υπάρχει με τον αποπλισμό του ΕΛΑΣ) ενεργούσαν οι δυνάμεις της εθνοφυλακής, η κρατική Ασφάλεια και περισσότερες από 150 παραστρατιωτικές οργανώσεις της Δεξιάς, στις οποίες μετείχαν περίπου 20.000 άτομα. Στα διάφορα αρχεία και τις πηγές έχουν καταγραφεί αντιφατικά στοιχεία για το μέγεθος της καταστολής την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας». Βλ. σχετικά: Ιορντάν Μπάεφ, *Μια ματιά απ' έξω – Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ντοκουμέντα και πηγές*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1999, σ. 82-95.

7. Σύμφωνα με σλαβομακεδονικές πηγές, στα τέλη του 1945 ο αριθμός των Σλαβομακεδόνων προσφύγων από την Ελλάδα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΛΔΜ) ανήλθε σε περίπου 8.500. Σύμφωνα με δυτικούς παρατηρητές, στα τέλη του 1946 ο αριθμός τους έφτασε περίπου τις 14.000 στη ΛΔΜ, στο Μπούλκες και στη Βουλγαρία. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1944-1954)», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 33-35. Μπάεφ, *Μια ματιά απ' έξω*, ό.π., σ. 93.

ποίηση της Γιουγκοσλαβίας ως καταφυγίου διωκομένων στελεχών και, προπαντός, ως βάσης ειδικής προετοιμασίας τους για μια νέα ένοπλη αντιπαράθεση».⁸ Τότε μερικές χιλιάδες Έλληνες κομμουνιστές, κυρίως στελέχη του ΚΚΕ, μεταφέρθηκαν μαζί με τις οικογένειές τους εκτός ελληνικών συνόρων, με σκοπό να προστατευτούν από τις διώξεις εναντίον τους λόγω της Συμφωνίας της Βάρκιζας και παράλληλα να δημιουργηθεί ένα φυτώριο πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών του ΚΚΕ στη λογική μιας άμεσης κατάληψης της εξουσίας. Έτσι, το 1946 μονιμοποιήθηκε η κατάσταση για τα κομματικά στελέχη, τους καπετάνιους και τους μαχητές του ΕΛΑΣ, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί στα «κέντρα προσφύγων» στο Ρουμπίκ της Αλβανίας, στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας και στην Μπεργκόβιτσα της Βουλγαρίας.⁹

Στη συνέχεια, καθ' όλη τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου (1946-1949), ανάλογη τακτική ακολούθησε η ηγεσία του ΔΣΕ. Πιο συγκεκριμένα, διευκόλυνε το πέρασμα των συνόρων για ανάπηρους, τραυματίες ή ασθενείς μαχητές αλλά και αμάχους, και επιδίωξε και πέτυχε τη δημιουργία στρατοπέδων εγκατάστασης, περίθαλψης και ανάρρωσής τους στα συνορεύοντα με την Ελλάδα κομμουνιστικά κράτη, προβλέποντας για μια πιο μόνιμη διαμονή τους. Το 1947, καθώς η σύγκρουση γενικευόταν, σημειώθηκε μεγάλη διαφυγή στις όμορες κομμουνιστικές χώρες. Η διέλευση των συνόρων έγινε μαζικότερη και κάτω από πιο οργανωμένες συνθήκες το 1948, τον κρίσιμο χρόνο για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, όταν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις

8. Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο Βουτυρά / Δαλαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 20.

9. Χρήστος Δ. Καινούργιος (Βρασίδης), *Στα στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες. Περιπλανήσεις και περιπέτειες λαϊκών αγωνιστών 1945-1947*, Ιωλκός, Αθήνα 1991.

του Εθνικού Στρατού (ΕΣ) δημιούργησαν ανυπέβλητα προβλήματα σε αμάχους και μαχητές του ΔΣΕ. Άμαχοι από ακριτικά χωριά υποχρεώθηκαν τότε είτε να καταφύγουν στις πόλεις ως «ανταρτόπληκτοι»¹⁰ είτε να περάσουν τα σύνορα. Παράλληλα, μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ που ήταν τραυματίες ή ασθενείς οδηγήθηκαν για νοσηλεία και περίθαλψη στις φίλες του χώρες. Κι έπειτα, από τις αρχές του 1948 οι μετακινήσεις παιδιών αποτέλεσαν μέρος των στρατιωτικών επιχειρήσεων του ΔΣΕ, με την απομάκρυνσή τους από το θέατρο του πολέμου («παιδομάζωμα»¹¹) και τη μεταφορά τους για διαμονή και ανατροφή τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες.¹² Στα τέλη του 1948 με αρχές του 1949, όταν το πρόβλημα των εφεδρειών έγινε οξύτατο, αποφασίστηκε η στρατιωτική προετοιμασία των εφήβων μεταξύ αυτών των «παιδιών προσφύγων» και η αποστολή τους ως μαχητών του ΔΣΕ στην Ελλάδα. Το ίδιο διάστημα, σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης των μάχιμων τμημάτων και επίλυσης του προβλήματος της τροφοδοσίας και της φρούρησης των αμάχων, μερικές χιλιάδες παιδιών, ηλικιωμένων και γυναικών, καθώς επίσης ομάδες τραυματιών και ασθενών μαχητών του ΔΣΕ οδηγήθηκαν στο αλβανικό, στο γιουγκοσλαβικό και στο βουλγαρικό έδαφος.¹³ Με τη λήξη των εκθροπραξιών ο κύριος όγκος των

10. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμ. 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, τόμ. 2, σ. 589-603.

11. Για τη ρητορική περί «παιδομαζώματος» και για την επικράτηση του όρου βλ.: Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 101-123.

12. Για τον όρο «Λαϊκή Δημοκρατία» βλ.: Νίκος Μαραντζίδης / Κώστας Τσίβος, *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεκικά αρχεία 1946-1968*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 61-63.

13. Βαγγέλης Κασάπης (Κρίτωνας), *Ο Εμφύλιος πόλεμος στον Έβρο (1946-1949)*, Αλεξανδρούπολη 1999, σ. 348.

δυνάμεων του ΔΣΕ διέφυγε μέσω Γράμμου στην Αλβανία, ενώ από τη δυτική και την κεντρική Μακεδονία και τη Θράκη οι μαχητές και οι μαχήτριες του ΔΣΕ κινήθηκαν προς Βορρά, προς τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία. Τους επόμενους μήνες, το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1949, ξεκομμένοι αντάρτες και άμαχοι πολίτες περνούσαν τα βόρεια σύνορα της χώρας αναζητώντας καταφύγιο.

Τελικά, η ελληνική πολιτική προσφυγιά δεν ήταν αποκλειστικά απόρροια της ήττας του ΔΣΕ και δεν αντιμετωπίστηκε ως τέτοια από την ηγεσία του ΚΚΕ και του ΔΣΕ. Ήταν κυρίως αποτέλεσμα της τακτικής που είχε ακολουθηθεί τα προηγούμενα χρόνια από την κομματική ηγεσία για τη δημιουργία μιας δυναμικής εφεδρείας στις φιλικές κομμουνιστικές χώρες με σκοπό τη στρατιωτική και την πολιτική της δράση. «Στην ουσία, δηλαδή, από αρκετά νωρίς, υπήρχε η προοπτική και εκκολλαπτόταν η συγκρότηση μιας νέας πραγματικότητας: της πολιτικής προσφυγιάς».¹⁴ Άλλωστε, από την άνοιξη του 1949 η προοπτική μιας γενικευμένης αναδίπλωσης επέβαλε οργανωμένη υποχώρηση.¹⁵ Σε αυτό το πλαίσιο και παρά την ήττα, τις απώλειες σε έμπυχο και άψυχο υλικό, την προσφυγοποίηση χιλιάδων ατόμων και τα πολλαπλά προβλήματα (πολιτικά, ιδεολογικά, υποστήριξης, οπλισμού, τροφοδοσίας κ.ά.), η εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ αρχικά προσέβλεπε σε ανασύνταξη των δυνάμεών της για έναν «τρίτο γύρο» διεκδίκησης της εξουσίας. Γι' αυτό και προσαθούσε να διατηρήσει ομάδες ανταρτών στην Ελλάδα και να

14. Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 21.

15. Ήλιος Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 9.

οργανώσει στρατόπεδα εκπαίδευσης των κομμουνιστών Ελλήνων προσφύγων στις χώρες καταφυγής τους. Σύντομα όμως αντιλήφθηκε ότι έπρεπε να εγκαταλείψει το σύνθημα «Με τα όπλα παρά πόδα»¹⁶ και να επικεντρωθεί στη «μαζική πολιτική και οικονομική πάλη», κατά την κομματική ρητορική.

Οι κυβερνήσεις των ανατολικών χωρών υποδέχτηκαν τους εκπατρισμένους Έλληνες, γιατί στοιχείο της κρατικής ιδεολογίας και της επίσημης πρακτικής τους ήταν η διεθνιστική αλληλεγγύη (άλλωστε συνέδραμαν με έμψυχο και άψυχο υλικό το ΔΣΕ/ΚΚΕ στον αγώνα του¹⁷) και γιατί είχαν μεγάλη ανάγκη από εργατικά χέρια (ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε αφανίσει τη νεολαία τους). Έτσι, στη Σοβιετική Ένωση και στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης προέκυψε το «refugee land του ΚΚΕ» (μέχρι το 1949 ήταν μόνο το Μπούλκες).¹⁸ Σε έναν απέραντο χώρο βρέθηκαν Έλληνες πρόσφυγες από ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα (από παιδιά μέχρι ηλικιωμένους), με εμπειρίες σε ανόμοιο γεωγραφικό και κοινωνικό περιβάλλον (νησιώτες, πεδινοί, ορεινοί), με διαφορετικό επίπεδο μόρφωσης (αναλφάβητοι, απόφοιτοι δημοτικού, γυμνασίου ή πανεπιστημίου), με διαφορετική μητρική γλώσσα (ελληνικά, σλαβομακεδονικά, ποντιακά, τουρκικά, βλάχικα, αρβανίτικα), πρώην μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ, πρώην φυλακισμένοι ή εξόριστοι, επιστρατευμένοι, αιχμάλωτοι κ.ά., οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι

16. Μαραντζίδης / Τσίβος, *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα*, ό.π., σ. 118-120.

17. Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (1946-1949)*, ό.π., σ. 29-51 και Ανδρέας Στεργίου, «Μεταξύ εξάρτησης και αλληλεγγύης. Οι σχέσεις του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος με τα αδελφά κόμματα», στο Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: Διαδρομές στην Ιστορία*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2011, σ. 109-119.

18. Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 10-17.

να συμβιώσουν σε τόπους που δεν είχαν επιλέξει οι ίδιοι και που ήταν πολύ διαφορετικοί από τους δικούς τους.

Σύμφωνα με τον πρώτο απολογισμό,¹⁹ με το τέλος του εμφύλιου πολέμου 55.881 πρόσφυγες βρέθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες (εκτός της Γιουγκοσλαβίας) και στη Σοβιετική Ένωση. Από αυτούς οι 17.520 ήταν παιδιά ηλικίας 1-18 ετών και οι 38.361 ήταν ενήλικοι (23.405 άνδρες και 14.956 γυναίκες). Οι πρόσφυγες κατανεμήθηκαν αρχικά ως εξής: 9.100 στη Ρουμανία, 11.941 στην Τσεχοσλοβακία, 11.458 στην Πολωνία, 7.253 στην Ουγγαρία, 3.071 στη Βουλγαρία, 11.980 στην Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν και 1.128 στην Ανατολική Γερμανία. Ανάμεσά τους και 19.912 Σλαβομακεδόνες, δηλαδή το 35,6% του συνόλου των προσφύγων. Ωστόσο, σύμφωνα με άλλες πηγές, η συγκεκριμένη Έκθεση υποτιμά τον πραγματικό αριθμό των προσφύγων, ο οποίος και εκτιμάται ότι ανέρχεται σε 130.000, από τους οποίους 25.000 υπολογίζεται πως ήταν οι μάχιμοι του ΔΣΕ και 15.000 τα πολιτικά στελέχη. Οι υπόλοιποι ήταν άμαχος πληθυσμός κυρίως παραμεθόριων περιοχών και «παιδιά πρόσφυγες» (δηλαδή παιδιά του «παιδομαζώματος»)²⁰

Αυτή η μεγάλη κατηγορία Ελλήνων προσφύγων, η οποία έζησε για περισσότερο από 30 χρόνια υπό διάφορα κομμουνιστικά καθεστώτα, συναντάται στην ελληνική βιβλιογραφία με τον όρο «πολιτικοί πρόσφυγες», μολονότι δεν υπάρχει επίσημα αναγνωρισμένος ορισμός για τον πολιτικό πρόσφυγα. Επιπλέον, τα εν λόγω άτομα δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ επίσημα ως πρόσφυγες, ούτε από τον ΟΗΕ ούτε από το ελληνικό κράτος ούτε από τις χώρες υποδοχής και φιλοξενίας τους (χαρακτηρί-

19. Πρόκειται για την Έκθεση του Βασίλη Μπαρτζιώτα στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του 1950.

20. Σουλτανιά, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό.π., σ. 19-21.

ζονταν εθελοντές φυγάδες).²¹ Πρόκειται δηλαδή για έναν τεχνητό όρο, ο οποίος καλύπτει μόνο μία κατηγορία προσφύγων μίας συγκεκριμένης χώρας, της Ελλάδας, και μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (στη διάρκεια και μετά το τέλος του ελληνικού εμφύλιου πολέμου). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν διεκδικούν στοιχεία του ευρύτερου καθεστώτος του πρόσφυγα.²²

21. Οι σοσιαλιστικές χώρες δεν αναγνώριζαν τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 περί του καθεστώτος των προσφύγων, με την οποία υιοθετήθηκε ευρύτερος ορισμός της έννοιας του πρόσφυγα, προκειμένου να συμπεριληφθούν κατηγορίες ατόμων οι οποίες προέκυψαν με τον καιρό, ή ιδιαιτερότητες οι οποίες υπήρχαν σε ορισμένες περιπτώσεις. Το άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης καθορίζει ότι «πρόσφυγας» είναι ένα άτομο το οποίο βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, και εξαιτίας αυτού του φόβου δίωξης αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή του σε αυτήν. Βλ. <http://www.unhcr.gr/basics/FAQ.pdf>.

22. Η έννοια του πρόσφυγα απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα επί μακρόν και κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφοροι ορισμοί της. Αρχικά οι προσδιορισμοί αναφέρονταν συνήθως σε συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων, αλλά στην πορεία υπεισέρχονται και ιδεολογικά στοιχεία τα οποία επεξηγούν τους λόγους που καθιστούν ένα άτομο πρόσφυγα οδηγώντας το έξω από τη χώρα καταγωγής του, όπως στον ορισμό του Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων το 1936, όπου πρόσφυγας θεωρείται το άτομο το οποίο αναγκάζεται να φύγει έξω από τη χώρα του για πολιτικούς λόγους. Την 1η Ιουλίου 1947 συστήνεται η Διεθνής Οργάνωση Προσφύγων, προσωρινή ειδικευμένη οργάνωση με κύριο έργο την πολιτική και τη νομική προστασία των «προσφύγων και μετακινηθέντων ατόμων». «Μετακινηθέντες πληθυσμοί» χαρακτηρίζονται εκείνοι που υποχρεώθηκαν στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου να εγκαταλείψουν τις κατοικίες τους, όπως και οι «πρόσφυγες», με τη διαφορά όμως ότι γι' αυτούς οι κυβερνήσεις επιθυμούν τον επαναπατρισμό τους. Έτος σταθμός για το προσφυγικό δίκαιο θεωρείται το 1951, όταν υιοθετήθηκε στο πλαίσιο του ΟΗΕ η Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων. Όσον αφορά την οριοθέτηση της έννοιας του πρόσφυγα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάκρισή του από συγγενείς κατηγορίες ατόμων, όπως αλλοδαπός, ανιθαγενής, μετανάστης, πρόσφυγας επί τόπου (sur place), κρυπτο-πρόσφυγας (crypto-refugees). Βλ. Παρούλα Νάσκου-Περράκη, *Το νο-*

Και δεν σημαίνει επίσης ότι όσοι έφυγαν από την Ελλάδα ως «πολιτικοί πρόσφυγες» ήταν όλοι ανεξαιρέτως μέλη του ΚΚΕ (ακόμη και από τους μάχιμους πολλοί ήταν μόνο μαχητές του ΔΣΕ και όχι εγγεγραμμένα μέλη του).

Όπως φαίνεται από την κατανομή των προσφύγων από την Ελλάδα, η Σοβιετική Ένωση υποδέχτηκε τους περισσότερους, και μάλιστα μόνο αυτή δέχτηκε μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ υπό στρατιωτική πειθαρχία. Αν και οι λόγοι της απόσπασης του μάχιμου προσφυγικού πληθυσμού από τον μη μάχιμο παραμένουν άγνωστοι, ίσως έπαιξε ρόλο η ανάγκη μείωσης της έντασης στα Βαλκάνια με την απομάκρυνση των Ελλήνων ανταρτών από την περιοχή.²³ Στην Τασκένδη, την πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν, την οποία επέλεξαν οι Σοβιετικοί ως χώρο εγκατάστασης των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων και όπου προέκυψε ο μεγαλύτερος πληθυσμός τους, εκδηλώθηκαν τα θλιβερά γεγονότα του 1955, καθώς καπετάνιοι και στρατιωτικά στελέχη του ΔΣΕ ζητούσαν επίμονα την απόδοση ευθυνών στα πολιτικά κλιμάκια για την ήττα του ΔΣΕ και δέχονταν αμεσότερα τις επιρροές από τις πολιτικές αλλαγές στη μητρόπολη των σοσιαλιστικών χωρών, τη Σοβιετική Ένωση. Μεγάλο αριθμό προσφύγων υποδέχτηκαν η Τσεχοσλοβακία και η Πολωνία, γιατί διέθεταν βιομηχανικά ανεπτυγμένες οικονομίες και περιοχές πρόσφατα (το 1945) εγκαταλελειμμένες από τους γερμανικούς πληθυσμούς τους.²⁴

μικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1951 περί του καθεστώτος των προσφύγων, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

23. Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 10.

24. Στόχος όλων των ανατολικών χωρών ήταν οι Έλληνες να εγκατασταθούν στις περιοχές που άφηναν πίσω τους οι Γερμανοί υπήκοοι, οι οποίοι εγκατέλειψαν μαζί με αυτές τις χώρες μετά την απόφαση των Σοβιετικών για απέλασή τους από τα εδάφη που περιήλθαν στην επιρροή τους μετά τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η Πολωνία απέλασε περίπου 5 εκατομμύρια, η

Η Ρουμανία αποτέλεσε την έδρα της ηγεσίας του ΚΚΕ και των κεντρικών διοικητικών και πολιτιστικών τμημάτων του, με το Βουκουρέστι να γίνεται η άτυπη πρωτεύουσα του refugee land του ΚΚΕ και να χαρακτηρίζεται το «μυαλό» της πολιτικής προσφυγιάς.²⁵ Μόνο στη Ρουμανία, άλλωστε, λειτουργούσαν δύο σύλλογοι πολιτικών προσφύγων μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ. Στην Ουγγαρία συναντάται η ιδιαίτερη περίπτωση μιας αμιγούς ελληνικής εγκατάστασης, του χωριού «Νίκος Μπελογιάννης». Η Βουλγαρία στα μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα της υποδέχτηκε πρόσφυγες κυρίως από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (πιο πολύ από το νομό Έβρου) και ελάχιστους Πομάκους πρόσφυγες (Οθωμανούς, όπως χαρακτηρίζονται στους κομματικούς καταλόγους), ενώ στη Γιουγκοσλαβία εγκαταστάθηκαν, υποκύπτοντας στη δελεαστική προπαγάνδα της, κυρίως σλαβόφωνοι πρόσφυγες από τη Μακεδονία. Τους λιγότερους πρόσφυγες δέχτηκε η Ανατολική Γερμανία (αρχικά μόνο «παιδιά πρόσφυγες», αργότερα διανοούμενους και κομματικές υπηρεσίες) και ελάχιστους η Αλβανία.²⁶ Μεταξύ των προσφύγων υπήρχε και ένας σεβαστός αριθμός αιχμαλώτων του ΔΣΕ, οι οποίοι παρέμειναν σε συνθήκες παρακολούθησης και ελέγχου στις Λαϊκές Δημοκρατίες (ή Λαϊκές Χώρες στην κομματική ρητορική) μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50.

Τσεχοσλοβακία 3 εκατομμύρια, η Ρουμανία απέλασε 50.000 Γερμανούς, η Ουγγαρία 250.000. Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές που εκκένωθηκαν από τους Γερμανούς, γιατί εκεί υπήρχαν έλλειψη εργατικού δυναμικού αλλά και δυνατότητες στέγασης. Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 10-11.

25. «Καλή Πατρίδα...». *Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2011, σ. 36.

26. Δεν διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία για τους Έλληνες πρόσφυγες που έμειναν στην Αλβανία και στη Γιουγκοσλαβία.

Στο διάστημα 1950-1954 παρατηρήθηκε υψηλή κινητικότητα στον πληθυσμό των εκπατρισμένων με σκοπό τη συνένωση των οικογενειών τους (αιτία για τις εμφανιζόμενες αριθμητικές αποκλίσεις ανά χώρα στις διαθέσιμες ιστορικές πηγές). Όμως μετακινήσεις τους προέκυψαν και αργότερα. Καθώς η ιστορία της ελληνικής προσφυγιάς συνδέθηκε άρρηκτα με την ιστορία των σοσιαλιστικών χωρών, τα γεγονότα στην Τασκένδη το 1955, τα γεγονότα του 1956 στην Ουγγαρία,²⁷ η εισβολή των Σοβιετικών στην Τσεχοσλοβακία το 1968,²⁸ η διάλυση του ειδυλλίου της Ρουμανίας με τη Σοβιετική Ένωση²⁹ είχαν τον αντίκτυπό τους

27. Στην Ουγγαρία το 1956 (από τις 21 έως τις 31 Οκτωβρίου) έλαβε χώρα εξέγερση με αντιρωσικά και αντικομμουνιστικά συνθήματα. Από τις 31 Οκτωβρίου μέχρι τις 3 Νοεμβρίου 1956 (για 4 ημέρες) η χώρα ήταν ελεύθερη, γιατί τα ρωσικά στρατεύματα, αν και παρέμεναν, είχαν αποσυρθεί από τις πόλεις και οι μάχες είχαν σταματήσει. Ωστόσο στις 4 Νοεμβρίου η Σοβιετική Ένωση επιτέθηκε κατά της Ουγγαρίας, η οποία έζησε έτσι τη δεύτερη, μετά το 1945, κατάκτησή της από τους Ρώσους. Η Ουγγρική Επανάσταση του 1956 είχε πολύ βαθιά επίδραση και σημασία στην ιστορία του κομμουνισμού. Μετά από αυτήν το κομμουνιστικό στρατόπεδο έπαψε να αποτελεί μια συμπαγή μονολιθική ενότητα, γιατί τα κράτη που το αποτελούσαν απομακρύνθηκαν μεταξύ τους και γιατί αναβίωσαν οι εθνικισμοί και οι ελπίδες για απελευθέρωση από τη σοβιετική ηγεμονία.

28. Το 1968 οι προσπάθειες του Κομμουνιστικού Κόμματος Τσεχοσλοβακίας, υπό την ηγεσία του Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ, να εφαρμόσει στη χώρα ένα πρόγραμμα φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού (Άνοιξη της Πράγας) προκάλεσαν την επέμβαση του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Την 21η Αυγούστου 1968 ξεκίνησε η προέλαση στρατευμάτων της Σοβιετικής Ένωσης, της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας στην Τσεχοσλοβακία (η Ανατολική Γερμανία δεν πήρε μέρος, όμως στρατεύματά της ήταν σταθμευμένα σε κατάσταση ετοιμότητας στα σύνορα). Η Άνοιξη της Πράγας έμεινε στην ιστορία ως το πείραμα εγκαθίδρυσης ενός σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο στο μεταπολεμικό ανατολικό μπλοκ, όμως καταπνίγηκε με την εισβολή των τανκς του Συμφώνου της Βαρσοβίας (στρατιωτικό σύμφωνο που συνάφθηκε το 1955 από τη Σοβιετική Ένωση και τους συμμάχους της, ανάλογο προς τον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου, δηλαδή το ΝΑΤΟ, που δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 1949 από 15 συμμαχικά προς τις ΕΠΑ κράτη).

29. Η προοδευτική αποστασιοποίηση της Ρουμανίας από τη Σοβιετική

στους εγκαταστημένους στις χώρες αυτές Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες και προκάλεσαν νέα διασπορά στο εσωτερικό του refugee land του ΚΚΕ.

Γενικά, για την ιστορία της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς, της «αναγκαστικής υπερορίας», όπως την αποκάλεσε το ΚΚΕ, προτείνονται οι ακόλουθες χρονικές περιόδοι³⁰:

- α. Η περίοδος της «αισιόδοξης» προσφυγιάς, 1945-1948.
- β. Η περίοδος της μαζικής προσφυγιάς, 1948-1957, με δύο υποπεριόδους:

Ένωση άρχισε ήδη από το 1964 με την επιλογή του ρουμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος να δημιουργήσει βαριά βιομηχανία. Η Διακήρυξη της 23ης Απριλίου αποτέλεσε την επίσημη ρουμανική αντίδραση στο σχέδιο Valen που ήθελε τη Ρουμανία να αναπτύξει την αγροτική παραγωγή της και να τροφοδοτεί με αγροτικά προϊόντα τις βιομηχανικές χώρες της Κομεκόν (Οικονομικό Συμβούλιο Αμοιβαίας Βοήθειας, οργανισμός που ίδρυσαν η ΕΣΣΔ και οι σύμμαχοί της το 1949). Ο Νικολάε Τσαουσέσκου έγινε Γενικός Γραμματέας του Ρουμανικού Εργατικού Κόμματος το Μάρτιο του 1965, το μετονόμασε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ρουμανίας και ανακήρυξε τη χώρα Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Ρουμανίας (από Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας), θέλοντας να δείξει ότι η Ρουμανία είχε εισέλθει σε μια ανώτερη φάση υλοποίησης του σοσιαλισμού. Επίσης, ανέστειλε την ενεργό συμμετοχή της Ρουμανίας στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας (χωρίς να αποχωρήσει από αυτό) και δεν συμμετείχε στην εισβολή των δυνάμεων του Συμφώνου στην Τσεχοσλοβακία το 1968, την οποία και καταδίκασε ανοιχτά. Έτσι, στην αρχή της εξουσίας του ήταν αρκετά δημοφιλής, λόγω και μιας διαφαινόμενης ανεξάρτητης στάσης έναντι της Σοβιετικής Ένωσης.

30. Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα», στο Βουτυρά / Δαλκαβούκης / Μαραντζίδης / Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 5-6. Μια άλλη πρόταση είναι αυτή της Σουλτανιά (*Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό.π., σ. 23):

1η φάση, 1947-1950: (α) 1947 έως καλοκαίρι 1949: τοποθέτηση πρώτων ανταρτών και παιδιών στις Λαϊκές Χώρες, (β) Αύγουστος 1949 έως 1950: τοποθέτηση ανταρτών σε στρατιωτικά νοσοκομεία και τοποθέτηση κατοίκων κυρίως παραμεθόριων περιοχών.

2η φάση, 1950-1954: ενοποίηση οικογενειών.

3η φάση, 1954-1965: εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων (κυρίως των Σλαβομακεδόνων) στη Γιουγκοσλαβία και έναρξη επαναπατριsmού μεμονωμένων ατόμων (το 1965).

4η φάση, 1974 και μετά: επαναπατριsmός των πολιτικών προσφύγων.

- 1948-1955, άφιξη των αποστολών των προσφύγων, εσωτερική κρίση του ΚΚΕ
 - 1955-1957, πόλεμος παρατάξεων στο εσωτερικό του ΚΚΕ, διασπορά των προσφύγων στις ανατολικές χώρες.
- γ. Η περίοδος της σταθεροποίησης της προσφυγιάς, 1957-1974.

Από την πλευρά τους τα υποκείμενα της ιστορίας, οι εκπατρισμένοι Έλληνες, θεώρησαν αρχικά και αυτοί, όπως η ηγεσία του ΚΚΕ, ότι η διαμονή τους στις σοσιαλιστικές χώρες είναι προσωρινή, αλλά σταδιακά συνειδητοποίησαν πως η επιστροφή στην πατρίδα δεν θα ήταν γρήγορη και χωρίς προβλήματα. Στις χώρες υποδοχής και φιλοξενίας τους αντιμετώπιζονταν ως ξένο σώμα, ακόμη και όταν καταχωρίστηκαν σε αυτές ως «πολίτ εμιγκράντ» (πολιτικοί μετανάστες). Χωρίς υπηκοότητα, χωρίς πολιτικά δικαιώματα και υποχρέωση στράτευσης, αλλά με δικαίωμα στην εργασία και στη μόρφωση, αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν σε νέα πολιτισμικά, κοινωνικά, εργασιακά, ακόμη και κλιματικά περιβάλλοντα, αντιμετωπίζοντας τη θλίψη και την πικρία τους από την ήττα και το προσωπικό τους δράμα, την αβεβαιότητα από την προσφυγοποίησή τους, αλλά και την εντεινόμενη συν τω χρόνω νοσταλγία τους.

Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, ζώντας κάτω από ένα ειδικό καθεστώς κηδεμονίας, ελέγχου και αστυνόμευσης από το ΚΚΕ και από το Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚ) της κάθε χώρας υποδοχής, ενσωματώθηκαν στις δομές των χωρών αυτών, συγκρότησαν κοινότητες³¹ και ένωσαν τις τύχες τους με την τύχη

31. Ο όρος «κοινότητα» χρησιμοποιείται καταχρηστικά και συμβατικά, προκειμένου να περιγράψει ένα σύνολο ατόμων τα οποία βρέθηκαν ή γεννήθηκαν στην υπεριορία λόγω του ελληνικού εμφύλιου πολέμου. Δεν πρόκειται φυσικά για μια συμπαγή κοινότητα, για ένα ενιαίο υποκείμενο, αλλά για ένα σύνολο υποκειμενικότητων, διαφορετικών πολλαπλών ατομικών και συλλογικών αντιλήψεων και πρακτικών, όπως και βιωμάτων. Ευτυχία Βουτυρά / Βασίλης

του γηγενούς πληθυσμού. Σε κάθε προσφυγική κοινότητα προέκυψαν διαφορετικές εσωκομματικές διεργασίες, ανάλογα με το καθεστώς και τις πολιτικές εξελίξεις στην κάθε Λαϊκή Χώρα.³² Παρά την ανομοιογενή πολιτική τους σύνθεση, οι κοινότητες των Ελλήνων προσφύγων έγιναν αποδέκτες του σοσιαλιστικού πατερναλισμού των Κομμουνιστικών Κομμάτων των χωρών στις οποίες εγκαταστάθηκαν: από την προσφορά των αναγκαίων (τροφή, στέγη, ρουχισμός, περίθαλψη) μέχρι την προσφορά των απαραίτητων προϋποθέσεων (εργασία, εκπαίδευση, επιστημονική εξειδίκευση) για την κοινωνική τους ένταξη, προσαρμογή και ανέλιξη. Γιατί από τις ηγεσίες των Κομμουνιστικών Κομμάτων ακολουθήθηκαν πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης των Ελλήνων προσφύγων, οι οποίες εξυπηρετούσαν βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα το κομμουνιστικό κίνημα. Βραχυπρόθεσμα με τη συμμετοχή των Ελλήνων προσφύγων στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας στις χώρες εγκατάστασής τους και μακροπρόθεσμα με τη μετεξέλιξή τους σε ιδεολογικοπολιτικό οπλοστάσιο στελεχών και σε ικανό επιστημονικό και εργατικό δυναμικό για την οικοδόμηση της ελληνικής σοσιαλιστικής κοινωνίας στο απώτερο μέλλον, κατά το πρότυπο των ανατολικών χωρών.

Δαλκαβούκης / Νίκος Μαραντζίδης / Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 11.

32. Αποτέλεσμα της κυριαρχίας του σταλινισμού ήταν η ταύτιση του σοσιαλισμού με μονοκομματικά κομμουνιστικά καθεστώτα. Στις δεκαετίες του '50 και του '60 επαναστάσεις και εξεγέρσεις συντάραξαν τις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», με αίτημα ένα «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο», έναν πραγματικό σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία: το 1953 στην Ανατολική Γερμανία, το 1956 στην Πολωνία, το 1968 στην Τσεχοσλοβακία. Η πιο βίαιη εξέγερση, που πήρε τη μορφή επανάστασης, έγινε το 1956 στην Ουγγαρία. Σε όλες τις περιπτώσεις οι εξεγέρσεις καταπνίγηκαν από το ρωσικό στρατό.

Από την πλευρά της η ηγεσία του ΚΚΕ, μετά τις πρώτες αποφάσεις της,³³ επιχείρησε από τη μια να «ομογενοποιήσει» προηγούμενες πολιτικές, πολιτισμικές ή κοινωνικές ταυτότητες των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων και από την άλλη να ενεργοποιήσει αμυντικούς μηχανισμούς τους με στόχο τη διατήρηση και τη συνέχεια της ελληνικότητάς τους. Οι ανά χώρα Κομματικές Οργανώσεις (ΚΟ) των προσφύγων δραστηριοποιήθηκαν σύμφωνα με έναν κεντρικό σχεδιασμό της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ) του ΚΚΕ και σύμφωνα με τα πρότυπα της κοινωνικής οργάνωσης στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Μεταξύ άλλων ανέλαβαν διάφορες δραστηριότητες με έντονα ελληνικό χρώμα, οι οποίες ενδυνάμωναν τις διαπροσωπικές σχέσεις των πολιτικών προσφύγων και ανάσταιναν στις καρδιές όλων τη γνωστή, άγνωστη για τους κατιόντες εκ των αρχικών φυγάδων, Ελλάδα.

Εν κατακλείδι, το τέλος του ελληνικού εμφύλιου πολέμου σήμανε την έξοδο από την Ελλάδα μάχιμων και μη μάχιμων, κομμουνιστών και μη κομμουνιστών, τη σύσταση και οργάνωση του *refugee land* του ΚΚΕ στις κομμουνιστικές χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και για περισσότερο από 30 χρόνια την οδύσσεια χιλιάδων ανθρώπων. Γιατί, μολονότι η επιστροφή στην Ελλάδα ήταν βασικό αίτημα και μόνιμη επιθυμία των πολιτικών προσφύγων, η πολιτική σκοπιμότητα (κομματικά και άλλα ιδιοτελή συμφέροντα) επέβαλλε επί πολλές δεκαετίες βραδείς ρυθμούς στον επαναπατρισμό τους.

Οι ελληνικές μετεμφυλιακές κυβερνήσεις για δεκαετίες δεν επέτρεψαν παρά περιορισμένο, ελεγχόμενο και εξατομικευμένο επαναπατρισμό. Η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας και ο

33. Αφορούσαν αφενός την εκκαθάριση του ΚΚΕ από τα «ύποπτα» μέλη του με «κομματική ανακαταγραφή», η οποία καθόρισε ως ένα βαθμό και το εσωκομματικό καθεστώς, και αφετέρου τη διενέργεια «εράνου τιμής» μεταξύ όλων των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων (3η Συνδιάσκεψη ΚΚΕ, 10-14 Οκτωβρίου 1950).

ελεύθερος άνευ όρων επαναπατρισμός συνδέονται με τον εκδημοκρατισμό της εθνικής μας ζωής. Έτσι, ορόσημο αποτέλεσε κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, αφού από το 1974 ο επαναπατρισμός έτεινε να γενικευτεί, ενώ μόνο μετά το 1982 άλλαξε άρδην η αντιμετώπιση των πολιτικών προσφύγων από την ελληνική πολιτεία, οπότε και ξεκίνησε η τελευταία φάση του επαναπατρισμού τους. Τον Αύγουστο του 1989, 40 χρόνια μετά την ήττα του ΔΣΕ και τον τερματισμό των μαχών, η περιπέτεια των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων πήρε επίσημα τέλος, καθώς ψηφίστηκε νόμος για την άρση των συνεπειών του εμφύλιου πολέμου. Οι ηττημένοι του δικαϊώθηκαν κατά κάποιο τρόπο και βρήκαν τελικά τη θέση τους όχι μόνο στην ελληνική κοινωνία αλλά και στην ελληνική ιστορία, αφού για μεγάλο χρονικό διάστημα παρέμεναν έξω από το πεδίο των θεματικών ενδιαφερόντων των ιστορικών.³⁴

34. Για σχόλια και κριτική στη βιβλιογραφία τη σχετική με την πολιτική προσφυγιά βλ.: Κατερίνα Τσέκου, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου / Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008, σ. 385-415.